

Олександра ЦЕПА,
кандидат філологічних наук,
Кіровоградський державний
педагогічний університет
ім. Володимира Винниченка

АВТОРСЬКЕ САМООЧІКУВАННЯ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 1837–1847 РОКІВ

Дослідники психології творчості стверджують, що саме митець чи не найбільше прагне віднайти власний сенс життя і зреалізувати його. Закономірно, що найповнішим віддзеркаленням душевних процесів і станів творця є його творча спадщина.

Наприклад, шевченкознавці не раз пов'язували індивідуальний емоційний досвід поета з відповідними ліричними рефлексіями та медитаціями. У зв'язку з цим варті уваги висновки І.Франка про ліричність та суб'єктивність таланту Кобзаря [22], психоаналітичні розвідки С.Балея про внутрішній світ поета [2], висвітлення у працях П.Зайцева [7], Є.Маланюка [12], М.Шагінян [25], Ю.Івакіна [9] та ін. специфіки художнього осмислення дійсності через тлумачення внутрішніх переживань автора, обґрунтування в роботі В.Смілянської ліричних та епічних форм вираження авторської свідомості [20], інтерпретація Б.Рубчаком «профілів» і «масок» поетичного «Я» [17], аналіз В.Мовчанюком медитативної лірики митця [13], дослідження В.Пахаренка про екзистенційно-етичну проблематику його творчості [15] тощо.

Безсумнівно, багатогранність і суперечливість як самої непересічної постаті Т.Шевченка, так і його художньо вираженої індивідуальної картини світу актуалізують відповідні дослідницькі шукання. Наприклад, у межах цієї статті ставимо за мету систематизувати й обґрунтувати в шевченківських поезіях 1837–1847 рр. уявлення, котрі розкривають самоочікування художнього «Я»: що намагається розвинути в собі, чого та як хоче досягти і т.д. Водночас висловимо припущення про джерела походження (емпіричне чи власне художнє) названих вище самоуявлень.

Такий предмет дослідження пояснюється власним підходом до аналізу внутрішнього світу автора у творчості Т.Шевченка окремого періоду [див.: 24]. Відповідно до розробленої в психології так званої Я-концепції (див.: [3], [10], [11], [18] та ін.) в індивідуальному досвіді людини міститься уявлення про себе (самозображення), самооцінка та зумовлений ними «оцінно-вольовий» [5; 521] компонент, «потенційна поведінкова реакція» [23; 152] – сподівання та конкретні дії, спрямовані на самовдосконалення й самоствердження (так зване Я-динамічне). На нашу думку, розгляд такої системи самопрезентувань автора дасть змогу сформулювати уявлення як про його набутий життєвий досвід, так і про заплановані шляхи становлення й зростання, а відтак, поєднуючи лінгвістичний, літературознавчий та психологічний інструментарій, можна обґрунтувати інтереси, цінності, уподобання, якості художньо вираженого образу авторського «Я».

Аналізуючи поезію Т.Шевченка 1837–1847 рр., доходимо висновку, що в ній часто з'являється образ убогого сироти-невільника, який сподівається позбутися свого безталання й здобути найбажанішу для нього цінність – волю:

А я візьму сльози –
Лихо вилитати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!*

«Катерина»

Подібне бажання йде від переконання, що заможні «сріблом-золотом сяють», проте щастя їхнє примарне, бо вони «з нудьгою та з горем / Жупан надівають, / А плакати – сором». За автором, справжнє багатство – жити за покликом серця, не обмежуючи своїх душевних поривань штучними умовностями матеріального світу. Як зауважував І.Дзюба, мотив «волі серця стане однією з констант Шевченкової поезії, набираючи щоразу нових модуляцій» [4; 471].

Ще з дитинства митець понад усе прагнув свободи. Маємо згадки про те, як Тарас часто кидав школу й усамітнювався в бур'янах або ховався на могилі. Тому брат Микита й не зміг привчити його до господарювання. Заняття хлопцеві швидко обридло, і він, за спогадами О.Лазаревського, «кидав у полі волів і йшов собі блукати по волі» [21; 24].

Органічне неприйняття Шевченком будь-яких обмежень у дитинстві та юності в зрілому віці зреалізується у вільнодумстві. М.Чалий згадував: «Управитель будинку Шевченкового пана у Петербурзі Прехтель зненавидів Тараса за його вільнодумні та ліберальні розмови з дворовими людьми, які й самі почали сваволити, ухилитися від роботи і заявляти дворечькому про свої людські права» [21; 54].

Наведені біографічні факти свідчать про те, що Шевченко як неординарна особистість щоразу намагався позбутися того, що обмежувало його свободу. У листі до брата М.Шевченка від 15 грудня 1839 р. він писав: «Велике щастя бути вольним чоловіком» [26; т. 6, с. 11].

Художнє «Я» не тільки гаряче переймається проблемою свободи, а й формулює своє бачення щастя і благополуччя. Воно мріє не розчаруватись у коханні: «Усе думка побиває, / Як би ж так прожити, / Щоб ніколи такі очі / Серця не вразили» («Не жу-

* Тут і далі вірші Т.Шевченка цит. за: [27].

рюсь я, а не спиться...»); хоче мати щирих і вірних друзів: «И в этот час последней муки / Пошли мне истинных друзей / Сложит хладающие руки / И бескорыстия елей / Пролить из дружеских очей» («Тризна»), бути для друзів розрадою, допомагати їм у важку хвилину: «Поїдеш далеко, / Побачиш багато; / Задивишся, зажуришся, – / Згадай мене, брате!» («На забудь Штернбергові») тощо.

Як митець, свідомий свого призначення й обов'язку, поет ставив перед собою й відповідні завдання. Ще в «Кобзарі» 1840 р., зокрема в програмовій поезії «Думи мої, думи мої...», автор висловив прагнення зворушувати своїм словом читачів, будити їх до активного осмислення дійсності, емоційно реагуючи при цьому на довколишній світ:

Нехай думка, як той ворон,
Літає та кричє,
А серденько соловейком
Щебече та плаче...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі...

Подібні надії, очевидно, і визначили, за Ю.Івакіним, «раціональне» й «емоційне» [див.: 9; 231] на чала творчості Т.Шевченка. Варто нагадати, що творчим кредо поета було: «Одну сльозу з очей карих – / І... пан над панамі!» («Думи мої, думи мої...», 1840). Саме сльози є найважливішим маркером емоційного світу Шевченка і позивом поезії.

Перебуваючи в чужому краю, митець і його художнє «Я» найбільше мріє повернутися в Україну, де «стеги широкі», де «в широкім полі воля», де «синєє море / Виграває, хвалить Бога, / Тугу розганяє» («Н.Маркевичу»). Щоправда, такі романтичні очікування вже й на чужині дістали гіркий присмак і трагічне забарвлення (усвідомленням, що в Україні не тільки «козацька воля... лягла спочить», а й «виросла могила, / А над нею орел чорний / Сторожем літає» («Думи мої, думи мої...»). Вони були остаточно зруйновані. А на «руїнах Суботова й Чигрина», де Шевченко, як писав П.Зайцев, «усім еством відчув ганьбу рабської сучасності, весь сором повної національної неволі, сором національної зради цілих поколінь» [7; 99].

Тепер уже митець задля порятунку України, що «заснула... / Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, / В калюжі, в болоті серце прогноїла / І в дупло холодне гадюк напустила...» («Чигрине, Чигрине...»), сподівається знайти нові, дівіші слова: «До старого плуга / Новий леміш і чересло» («Чигрине, Чигрине...»), що зможуть відродити колишню козацьку доблесть, славу, розбудити покірний народ до боротьби, очистити його помисли, розірвати невилітні пута. Подібні прагнення ілюструють, як «зустріч з українською дійсністю розв'язує вагання і хутко кристалізує віддавна наболілі й вже готові до сформулювання думки та ідеї» [12; 39].

Доведений до відчаю побаченим у рідному краю, Шевченко спочатку прагне спокою – воліє полину-

ти «високо за синії хмари», де «немає... власті, немає... кари» («Сон» – «У всякого своя доля...»), тобто людського беззаконня й безчинств. Однак сильнішим (а відтак і постійним) виявилось бажання бути з Україною – «безталанною вдовою», поки не виросте національно свідоме покоління, що зуміє дати гідну відсіч усім ворогам.

Продовжуючи творити: «А поки що мої думи, / Моє люте горе / Сіятому – нехай ростуть / Та з вітром говорять» («Кавказ»), поет переймається долею свого «великого слова». Аналізуючи мотив *слова* серед інших універсальних мотивів Шевченкової лірики, І.Дзюба наголошував, що воно «було для Шевченка не тільки тим, чим він володів, а й тим, що ним володіло. Над його магічною силою він постійно застановлявся, намагаючись її зрозуміти, означити, вловити її пов'язаність з іншими силами життя. Тобто слово-суб'єкт стає і словом-об'єктом, предметом осягнень та оцінок (самооцінок)...» [4; 456].

Шевченко прагнув, аби його почули ті, кого він глибоко шанував, зокрема Шафарик:

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого...
Прийми, отче...

«Єретик»

Звісно, це ж стосувалося й тих, кому він присвячував свої твори: В.Жуковського («Катерина»); В.Григорівича («Гайдамаки»); В.Рєпніної («Тризна»); М.Щепкіна («Заворожи мені, волхве...») і т.д.

Чи не найбільше автор очікував розуміння від дівчат «чорнобривих», до яких так часто звертався, кому так щиро співчував. Подібне бажання він, до речі, пов'язував з турботою про власну душу:

А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колісь виливала,
Що так вона нишком над ними ридала...
Згадай же хто-небудь її на сім світі –
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, – вам треба згадать!
Вона вас любила, рожеві квіти,
І про вашу долю любила співать.

«Гайдамаки»

Потреба бути почутим, визнаним, тобто потреба зворотного зв'язку є природною для будь-якої творчої особистості. Уже з програмового вірша «Думи мої, думи мої...», стверджував В.Пахаренко, видно, що «болісне переживання людського і свого власного горя та кордоцентрична ж таки надія знайти відгук, розуміння своїх поривів у чийсь споріднених серцях (потяг до екзистенційного спілкування) стали у Шевченковій душі першомотивами творчости» [17; 71].

Однак під впливом передусім Біблії, наприклад, твердження про тлінність плоті й слави людської та вічність слова Творця, поет у певний момент прагне зовсім іншого:

Смирись перед Богом, людей не займай,
Шукай собі брата в палатах і в хаті
І дбай домовину, а слави не дбай,

Бо вона не спинить віку молодого,
Не верне з-за літа нашої весни!
Отак-то, мій друже, молись, брате, Богу
І мене в молитвах своїх пом'яни.

«Відьма»

«Питання про концепцію адресата мовлення (як відчуває і уявляє його собі мовець або той, хто пише), – узагальнював російський дослідник М.Бахтін, – має величезне значення в історії літератури. Для кожної епохи, для кожного літературного напрямку та літературно-художнього стилю, для кожного літературного жанру в межах епохи і напряму характерні свої особливі концепції адресата літературного твору, особливе відчуття та розуміння свого читача, слухача, публіки, народу» [1; 316]. Скажімо, Шевченкове розуміння творчості і свого покликання привело до формування не тільки окремого типу читача (див.: [8; 84–89], [4; т. 3, с. 9]), а й, за висловом Г.Сивоконя, «широкої читацької аудиторії – не вибраної, не гурткової, а таки народної аудиторії української літератури» [19; 106].

Сильним було прагнення митця достукатися до сердець національно й соціально поневолених українців, а відтак бути ними ж (щоправда, уже вільними!) визнаним: «І мене в сем'ї великій, / В сем'ї вольній, новій, / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом» («Заповіт»). Однак подібне бажання здавалося нездійсненним у суспільстві суцільної покори «престолові-отечеству», тим самим зумовлюючи зневіру й невпевненість творця у своїх силах:

А що вродить з того плачу?
Богилова, брате...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина...
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже – викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві...

«Гоголю»

Тому в сподіваннях – бути почутим, сприйнятим своїм поневоленим народом – автор покладає великі надії на Бога: «Молюсь, Господи, внуши їм / Уст моїх глаголи» («Давидові псалми: 53»). До речі, вірячи в Боже всезнання і всемогутність, художник «Я» саме від нього хоче дізнатися, коли припиняться і його особисті страждання: «Доки буду мучить душу / І серцем боліти? / Доки буде ворог лютий / На мене дивитись / І сміятись!..» («Давидові псалми: 12»), і загалом людські: «Пошлем думу аж до Бога, / Його розпитати, / Чи довго ще на сім світі / Каттам панувати?» («Сон» – «У всякого своя доля...»).

Органічно не сприймаючи рабської оспалості або, за висловом Є.Нахліка, «духового лінивства» [14; 68], автор у поезії «Минають дні, минають ночі...» будь-якою ціною прагне діяння:

Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої,
Коли доброї жаль, Боже,

То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятися.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклонать
І світ запалити!

Акцентуючи на власному, за словами О.Забужко, «жаданому-бажаному-воленому “потенційному” житті» та «дійсному не-житті, летаргії, “сні”» [6; 124], митець до такої ж активності, енергійності – запоруки самобутності – закликає і власний народ: «Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте» («Заповіт»).

Благословляючи праведника в російськомовній поезії «Тризна», автор просить у нього душевного зцілення, полегшення своїх страждань, а також плекає надію перейняти його «тайное ученье»:

И научи владеть сердцами
Людей кичливых и своим,
Уже растленным, уже злым...
Любить гордящихся людей
И речью кроткой и смиреньем
Смягчат народных палачей.

На основі подібних сподівань, підсумовувала О.Забужко, «можна припустити, що Шевченкове архетипальне одинацтво... за своєю світоглядковою типологією стоїть ближче не стільки до індивідуалістичної самоти романтичного митця, скільки якраз до цієї зумисної, визивної соціальної “змаргіналізованості” пророків стародавнього Ізраїлю...» [6; 115].

Натхнений життєвим подвигом «вещателя молодого», митець теж хоче присвятити своє життя наближенню «святої правди на землі» («Чигрине, Чигрине...»), заслужити вічне блаженство: «И к вечной жизни с упованием / ...на небо вознесусь» («Тризна»). Щоправда, зустріч його душі з Богом можлива за умови звільнення стражденного українського народу («Заповіт»). До речі, саме на цій підставі О.Пріцак стверджував, що Шевченко відчував себе «не тільки поетом», а й «пророком, Єремією України» [16; 131]. Натомість О.Забужко спостерегла, що Шевченко тут «сам бере на себе зобов'язання стати тим, що в українському фольклорі зветься “заложним мерцем” та розцінюється як найжахливіше лихо, котре тільки може спіткати живу істоту» [6; 117]. При цьому дослідниця переконувала, що лірик не вважав таке боговідступництво гріхом. На нашу ж думку, у поезії «Заповіт» беззаперечним є авторське усвідомлення власної особливої місії та нелегких випробувань на шляху до її здійснення.

Отже, внутрішній світ художньо вираженого «Я» в поезії Тараса Шевченка 1837–1847 рр., окрім самозображення й самооцінювання, презентований і самоочікуванням – сподіваннями й конкретними діями, спрямованими на самовдосконалення й самоствердження.

Ми з'ясували, що «Я» в іпостасі вбогого сиротиневільника, якого доля кинула на чужину, хоче позбутися безталання, здобути волю (це було властиве й Шевченкові), не розчаровуватись у коханні, бути розрадою й підтримкою для своїх щирих і вірних друзів. Як митець, «Я» прагне: емоційно реагувати на довколишній світ; своїм словом сіяти неспокій; бути активним і дієвим, почутим і поцінованим; розбудити поневолений український народ і врятувати Україну. Як пророк, що усвідомлював власну обраність, Шевченко хотів володіти не тільки своїм, а й людськими серцями, наближувати святу правду на землі й цим заслужити вічне блаженство на небі.

Література

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.: [збірка / ред. М.Зубрицька]. – Львів: Літопис, 1996.
2. Б а л е й С. З психології творчості Шевченка / С.Балей. – Черкаси: Брама, 2001.
3. Г о р б о в Ф. Я – второе Я: Научное издание / Ф.Горбов. – Москва: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2000.
4. Д з ю б а І. З криниці літ: у 3 т. / І.Дзюба. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2006.
5. Д ь я ч е н к о М. Психологический словарь-справочник / М.Дьяченко, Л.Кандыбович. – Москва: Харвест; АСТ, 2001.
6. З а б у ж к о О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу / О.Забужко. – К.: Абрис, 1997.
7. З а й ц е в П. Життя Тараса Шевченка / П.Зайцев. – К.: Мистецтво, 1994.
8. З у б р и ц ь к а М. Типи читача в структурі поетичних текстів Т.Шевченка / М.Зубрицька // Збірник праць 30-ї наукової шевченківської конференції. – Донецьк: ДонДУ, 1994.
9. І в а к і н Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси / Ю.Івакін. – К.: Рад. письменник, 1986.
10. К о н І. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.Кон. – Москва: Политиздат, 1984.
11. К о н І. Открытие «Я» / И.Кон. – Москва: Политиздат, 1978.
12. М а л а н ю к Є. Книга спостережень: Студії і роздуми / Є.Маланюк. – К.: АТКА, 1995.
13. М о в ч а н ю к В. Медитативна лірика Т.Г.Шевченка / В.Мовчанюк. – К.: Наук. думка, 1993.
14. Н а х л і к Є. Доля – Los – Судьба. Шевченко і польські та російські романтики / Є.Нахлік. – Львів, 2003.
15. П а х а р е н к о В. Начерк Шевченкової етики / В.Пахаренко. – Черкаси, 2007.
16. П р і ц а к О. Шевченко – пророк / О.Прицак // Сучасність. – 1989. – Травень. – Ч. 5.
17. Р у б ч а к Б. Іронічні ролі «я» в поезії «Кобзаря»: профілі й маски / Б.Рубчак // Слово і Час. – 1993. – № 3.
18. С е л е в к о Г. Личностный подход / Г.Селевко // Школьные технологии. – 1999. – № 6.
19. С и в о к і н ь Г. Одвічний діалог: (Українська література і її читач від давнини до сьогодні) / Г.Сивокінь. – К.: Дніпро, 1984.
20. С м і л я н с ь к а В. «Святым огненным словом...». Тарас Шевченко: поетика / В.Смілянська. – К.: Дніпро, 1990.
21. Спогади про Тараса Шевченка / [за ред. І.Дзеверіна]. – К.: Дніпро, 1982.
22. Ф р а н к о І. Шевченкознавчі студії / І.Франко; упоряд. М.Гнатюк. – Львів: Світ, 2005.
23. Ф р и д м а н Л. Психологический справочник учителя / Л.Фридман, И.Кулагина. – Москва: Просвещение, 1991.
24. Ц е п а О. Еволюція образу автора в поезії Тараса Шевченка (1837–1847): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Цепя Олександра Володимирівна. – Кіровоград, 2008.
25. Ш а г і н я н М. Тарас Шевченко / М.Шагінян. – К.: Дніпро, 1970.
26. Ш е в ч е н к о Т. Повне збір. тв.: у 12 т. / Т.Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001.

Книжки, подаровані редакції

Дунай П. Андрій Ніковський: долаючи межі часу: [монографія] / П.Дунай. – К., 2009.

Перша монографія про літературознавчу та літературно-критичну спадщину Андрія Ніковського – свого часу добре відомого, однак вимушено забутого представника української науки, культури й політики першої третини ХХ ст., дає можливість познайомитися з етапами його творчого шляху, простежити ідейно-естетичну еволюцію поглядів ученого на тексти класичної та новітньої української літератури, а також твори світового письменства. Враховуючи те, що А.Ніковський абсорбував провідні ідейно-естетичні пошуки своєї доби й інтерпретував літературний процес з точки зору національної заангажованості естетичної думки, дослідження його доробку відкриває можливість повніше й персоналізованіше відтворити панораму ретроспективу історії інтелектуального й творчого руху, спрямованого на збереження й розвиток української самототожності.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться осмисленням своєрідності літературного процесу доби «Розстріляного відродження» та десятиліття, що йому передувало.

